

ENÅNGERS NYA KYRKA

Antikvarisk medverkan vid fasadrenovering
samt ombyggnad av trappa och uppförande av ny ramp

Enångers nya kyrka
Enångers socken
Hudiksvalls kommun
Hälsingland
2009-2010

Daniel Olsson

ENÅNGERS NYA KYRKA

Antikvarisk medverkan vid fasadrenovering samt ombyggnad av trappa och
uppförande av ny ramp

Enångers nya kyrka
Enångers socken
Hudiksvalls kommun
Hälsingland
2009-2010

Rapport 2012:10
Daniel Olsson

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Du kan själv ladda hem rapporter i PDF format från länsmuseets hemsida eller beställa kostnadsfritt i PDF format inger.eriksson@xlm.se eller 026-65 56 42.

Rapporter (tryckt), böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik butik@xlm.se eller 026-65 56 35.

Utgivning och distribution:

Länsmuseet Gävleborg

Box 746, 801 28 Gävle

Tel 026-65 56 00

www.lansmuseetgavleborg.se

© Länsmuseet Gävleborg 2012

Omslagsbild: Enångers nya kyrka från söder före fasadrenovering, ombyggnad av trappa samt uppförande av ny ramp. Foto: Daniel Olsson, Länsmuseet Gävleborg 2009-06-16.

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande MS2010/01366.

ISSN 0281-3181

Print: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Inledning.....	5
Historik och beskrivning.....	5
Skadebild och problembeskrivning.....	6
Fasader	6
Trappa och ramp.....	7
Utförda arbeten	7
Fasader	7
Trappa och ramp.....	9
Handikapptalett och kapprum.....	11
Antikvariska ställningstaganden	11
Fasader	11
Trappa och ramp.....	12
Slutomdömen	13
Fasader	13
Trappa och ramp.....	13
Sammanfattning.....	14
Administrativa uppgifter.....	15
Besiktningstillfällen	15
I Läns museets arkiv förvaras	15
Noter	16
Käll- och litteraturförteckning	16
Arkiv.....	16
Otryckta källor.....	16

Ill. 1. Utdrag ur cX-karta med Enångers nya kyrka inringad med en röd cirkel. Den röda vägen som löper snett över kartbildens övre vänstra del är den tidigare E4:an och vattendraget är Enångersån.

Ill. 2. Kyrkan från nordväst. Foto: Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg 2009-06-16.

INLEDNING

Under perioden våren 2009 till hösten 2010 har Enångers nya kyrka genomgått en renovering och ombyggnad. Under 2009 utfördes en fasadrenovering på den nedre delen av tornets fasader samt på kyrkans södra fasad av Söderhamns fasadrenoveringar, som även tagit fram åtgärdsförslaget. År 2010 uppfördes en ny ramp vid kyrkans huvudentré och samtidigt byggdes även stentrappan om. Detta arbete utfördes med Skanska som huvudentreprenör. För stenarbetet har Sten & kakel, Kilafors, ansvarat. Åtgärdena har bekostats av församlingen samt via kyrkoantikvarisk ersättning. Den nya trappan och rampen har ritats av arkitekt Lena Almqvist, Arkitektverkstan i Hudiksvall. Arbetet har samordnats av byggkonsult Stig Lövkvist, Lövit bygg AB, Ljusdal. Läns museet har deltagit i båda dessa arbeten som antikvariskt medverkande genom antikvarie Daniel Olsson som även har sammanställt denna rapport.

HISTORIK OCH BESKRIVNING

Enångers nya kyrka uppfördes 1847-53 efter ritningar av J. F. Åbom. Den tidigare kyrkan, cirka 500 meter nordost om den nya kyrkan, behölls dock och den är idag en av länets bäst bevarade medeltida kyrkobyggnader. Den nya kyrkan förstördes emellertid av en brand 1871, men stenmurarna kunde dock återanvändas och 1881 var kyrkan återuppbyggd, ett arbete under ledning av arkitekt E. A. Jacobsson. Kyrkan, som ligger i nordsydlig riktning, har från denna tid behållit sitt formspråk med rundbågiga fönster, rundbågefriser och romanskt influerade portaler. Kyrktornet har en mycket hög nygotisk tornspira klädd med koppartak och även långhuset och sakristian har samma slags takmaterial. Fasaderna är putsade i ljusgul kulör med vita omfattningar och utsmyckningar. Kyrkobyggnaden saknade ursprungligen sockel, då putsen gick ända ned till marken, men denna utformning ersattes 1969 med en sockel av

betongelement med frilagd ballast. Kyrkan har huvudentré via kyrktornets södra sida. Före renoveringen hade kyrkan en ramp av trä placerad på huvudentrés västra sida.

Det har under lång tid funnits problem med putsen på kyrkans tornfasader. Under 1970- och 1980-talen har fasaderna putsats om, lagats och avfärgats vid ett flertal tillfällen.¹

SKADEBILD OCH PROBLEMBESKRIVNING

Här nedan beskrivs både skadorna på fasaderna och de bakomliggande orsakerna till ombyggnaden av trappan och uppförandet av ny ramp vid kyrkans huvudentré.

Fasader

År 2002 anlidade församlingen Knut Åkesson, ECS-Teknik AB, Krylbo för att göra en utredning om fasadproblemen vid kyrkan. Enligt denna utredning berodde de återkommande problemen på att tornfasaden består av ett antal putslager med olika förmåga att ta upp och sprida tillfört vatten. Eftersom kyrkan har en tät sockel har detta lett till att fukt stiger kapillärt vilket tidvis förorsakar frostsprängningar. Några åtgärder utfördes dock inte direkt efter denna utredning.²

År 2007 hade fasadskadorna på framför allt tornets nedre fasader blivit allt mer omfattande och en mindre del av listverket vid tornets sydöstra hörn ramlade ned. Församlingen fick därför ställa ut bockar för att varna för nedfallande puts. Före renoveringen inleddes fanns omfattande putsskador på den nedre delen av tornfasaderna. Putsskador fanns även på

Ill. 3. Ingela Broström, Torbjörn Bodare och Stig Sundin beskådar skadorna på kyrktornets fasader. Foto från sydost, Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg 2007-12-05.

Ill. 4. Detalj av putsskada på kyrktornets södra fasad. Foto: Daniel Olsson, 2009-06-16.

långhusets södra fasadpartier. Vid huvudentrén fanns därtill saltskador i fasaden som uppkommit efter halkbekämpning på stentrappan.

*Ill. 5. Huvudentrén från sydost med ursprunglig stentrappa och träramp.
Foto: Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg 2009-08-10.*

Trappa och ramp

Den befintliga stentrappan var sannolikt kyrkans ursprungliga trappa. För att möjliggöra för rörelsehindrade att komma in i kyrkan hade församlingen uppfört en ramp av trä vid huvudentrén. Denna ramp var dock alldeles för brant och relativt smal och uppfyllde inte gällande normer för nybyggda handikappramper. Rampen kunde inte heller användas för katafalktransporter. Rampen gav således ett provisoriskt intryck och passade inte in i miljön vid kyrkans huvudentré och församlingen önskade därför en bättre och mer permanent lösning för att göra kyrkan tillgänglig för alla.

UTFÖRDA ARBETEN

Fasader

Söderhamns fasadrenoveringar inledde arbetet i slutet av juni 2009 med att resa ställningar längs den nedre delen av tornets fasader samt längs långhusets båda södra fasader. De delar av fasaderna som skulle skyddas täcktes in. Därefter påbörjades arbetet med blästring av fasadytorna och nedknackning av löst sittande puts och bomputs. Totalt togs cirka 12 kvadratmeter puts ned. Dessutom utfördes rensning av sprickor som tidigare hade lagats med felaktigt bruk. Sprickor lagades med Maxit hydrauliskt kalkbruk och samma bruk har även använts till utstockning samt vid murningsåtgärder vid den vertikala listen på tornet. Fasadytorna har slutligen avfärgats med Maxit kulturkalkfärg i gul kulör; NCS S1010-Y20R och till lister och andra detaljer har Maxit

Ill. 6. Söderhamns fasad under pågående fasadrenovering av tornets nedre partier. Foto från söder, Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2009-07-07.

kulturkalkfärg i obruten vit kulör nyttjats.³ Söderhamns fasadrenoveringar anlidade en plåtslagare för att se över plåttakets klamrar längs långhusets södra gavel. Plåtslagaren har även undersökt plåten över den horisontella listan på tornet, men har inte funnit några skador som behövde åtgärdas i anslutning till kyrktornets sydöstra hörn, där den största skadan fanns i listverket.

Enligt Söderhamns fasadrenoveringar finns även skador högre upp på kyrktornets fasader, vilka ej har åtgärdats inom ramen för denna entreprenad.

Det bör i sammanhanget nämnas att det enligt Söderhamns fasadrenoveringar är väldigt svårt att långsiktigt åtgärda putsproblem som beror på stigande fukt i putsen och det finns därför på sikt en risk att dessa problem kan återkomma även i framtiden.

Ill. 7. Lars Abrahamsson (på ställningen) och Niklas Sundgren (på marken) båda Söderhamns fasadrenoveringar, under pågående putsningsarbete på tornets södra fasad. Foto från sydväst, Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2009-07-07.

Ill. 8. Grundläggning med gjutna betongsulor utförd för rampen. Foto från nordost, Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2010-06-30.

Trappa och ramp

Ursprungligen var det meningen att ombyggnaden av trappan och uppförandet av rampen skulle ske under hösten 2009, men på grund av försening och diskussion kring utförandet beslöts att detta arbete skulle utföras under 2010. Under hösten 2009 och våren 2010 togs i samråd med Läns museet ett antal möjliga stenprover fram och i samråd med församlingen valdes ett stenprov som ansågs ligga nära såväl den befintliga trappans stenmaterial som det gjutna betonggrunden. Detta stenmaterial, som vid ombyggnaden har nyttjats till alla nya stenytor på både trappa och ramp, är *grå Bohus Ävja-flammad*, en granit från Bohus gatsten & kantsten AB, Göteborg. En grundförutsättning för arbetet var att så mycket som möjligt av den ursprungliga trappans stenmaterial skulle återanvändas i den nya trappan.

Ombyggnaden har gått ut på att ett drygt två meter brett vilplan har uppförts mitt framför huvudentrén med en ensidig trappa rakt framför. På den östra sidan har en ramp placerats vars övre del är rak medan den nedre delen är vinklad mot nordost för att ansluta mot den asfalterade gången.

Arbetet inleddes våren 2010 med att trärampen revs bort och att trappans stenblock lyftes undan och lades upp på gräsmattan intill. Under denna tid användes kyrkans östra ingång som huvudingång. Senare under processen byggdes en tillfällig träramp vänd mot söder ovanför det nya vilplanet och den blivande trappan.

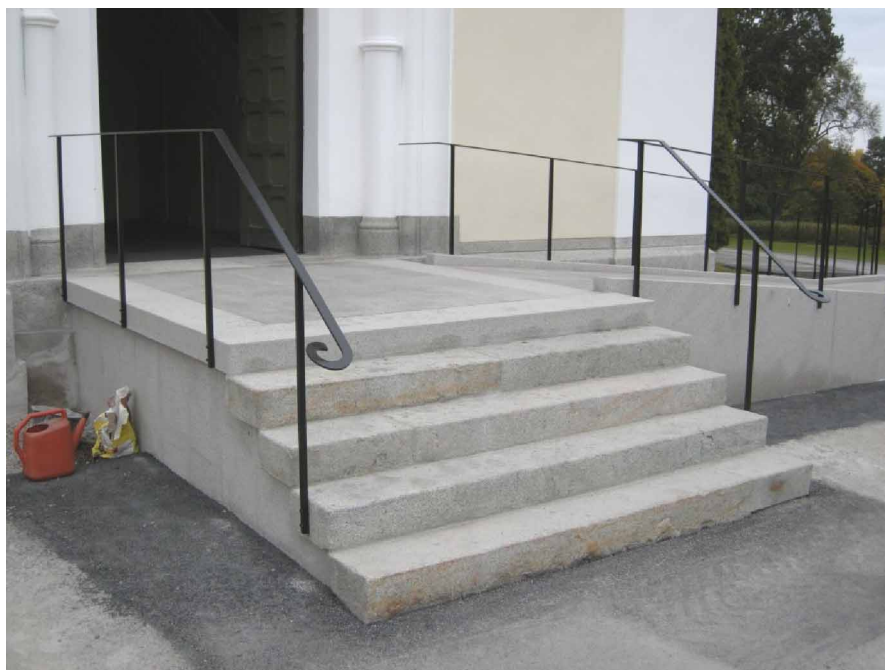
Grävning för grundläggning utfördes och ett singelskikt samt markisolering (100 mm Ecoprime kvalitet 200) lades ned under den blivande trappan och rampen. Ovanpå isoleringen göts en betongkonstruktion för att bära upp trappan och vilplanet samt betongsulor där rampens stensatta sidor skulle uppföras. Inuti trappan lades fyllning av sten mellan de bärande betongstöden. Från den ursprungliga trappan kunde stenmaterial till fyra av de sex trappstegen i den nya trappan återanvändas. Resterande två steg, det understa respektive det översta i den nya trappan, har utförts av kraftiga nytillverkade block av granit.

Under vilplanet vid huvudentrén har en fyllning av makadam samt finare material överst placerats. Fyllningen har utformats för att möjliggöra dränering av vatten som rinner in i konstruktionen. Vilplanet vid huvudentrén har utformats med en fris av kraftiga granitblock och en yta av gångbانهällar av granit där innanför. Den gjutna trappkonstruktionens västra sida har klätts med tunna granit-skivor. En del av betongsockeln som skadades vid borttagningen av den ursprungliga trappan har lagats genom igjutning med betong.

Ill. 9. Den nya trappans bärande gjutna betongkonstruktion. Över konstruktionen löper den tillfälliga rampen under byggtiden. Foto från sydväst, Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2010-08-18.

Rampen har uppförts med sidor av 120 mm breda granitblock med krysshämrad utsida. Inuti rampen har packning av fin sand skett. Rampens gångytor, inklusive vilplanet mitt på rampen, har utförts av gångbانهällar av flammad granit. Mellan kyrktornets södra fasad och rampens övre del har en dränerad packning med singel utförts och en stoppsten av granit har placerats i öppningen mellan rampen och tornets södra fasad.

Ill. 10. Den nya trappan med tillhörande vilplan samt rampens övre del från sydväst. Foto: Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2010-10-06.

I rampens sidor har ett räcke av svart smide med ståndare av fyrkantsjärn och handledare av plattjärn monterats fast. Även trappan samt den västra delen av vilplanet vid huvudentrén har försetts med motsvarande räcke. Räcket är 90 cm högt och avslutas med en rundad form vid trappan och rampens nedersta partier.

För att möjliggöra fortsatt fordons-transport till rampen och till kyrkogårdens övre delar har den asfalterade gångvägen efter uppförandet av rampen återskapats sydost om rampen. Detta arbete har föregåtts av erforderligt underarbete. Gångvägen har därigenom flyttats drygt två meter längre ut från kyrkan än tidigare och den ansluter även nu i en mjuk båge till angränsande asfalterade partier.

Ill. 11. Rampens nedre del från nordost. Foto: Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2010-10-06.

Handikapptoilet och kapprum

Parallellt med dessa arbeten har Skanska även haft uppdraget att bygga en handikapptoilet i kapprummet i den västra delen av kyrkan. Två toaletter har tagits bort och ersatts av en stor handikapptoilet som uppfyller gällande krav för handikapptoiletter. Denna ombyggnad skedde under hösten 2009. Måleriarbetet i denna del och i kapprummet har utförts av Kajs måleri, Enånger. Enligt beslut från Länsstyrelsen krävdes inte antikvarisk medverkan vid denna ombyggnad och av den anledningen redovisas inte ombyggnaden närmare här.

ANTIKVARISKA STÄLLNINGSTAGANDEN

Fasader

När Läns museet fick uppdraget som antikvariskt medverkande var redan omfattningen av åtgärderna avgjord. Delvis styrdes detta av att vissa lagningsbehov var akuta och att rasrisk förelåg. Att församlingen nu valde att endast åtgärda delar av kyrkans fasader i samband med denna renovering kan dock leda till att man får

Ill. 12. Detalj av tornfasaden före renovering med bockar uppställda för att varna för rasrisk. Foto från sydväst, Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2009-07-07.

fasadpartier av olika ålder och utförande, vilket är en nackdel. Enligt Söderhamns fasadrenoveringar finns även skador på tornets övre delar. Några större

antikvariska ställningstaganden under denna del av renoveringen kom aldrig upp till diskussion under arbetets gång.

Trappa och ramp

Arbetet med trappan och rampen kom att bli en ganska lång process med hela åtta besök för länsmuseet inom denna del innan arbetet var avslutat. Församlingen anlidade en arkitekt med stor erfarenhet från liknande projekt som tog fram ritningar/skisser vilka godkändes av Länsstyrelsen, men församlingen valde sedan att inte ta fram detaljerade handlingar kring ombyggnaden. Detta fick till följd att många frågor måste lösas under ombyggnadens gång och att även Länsstyrelsen engagerades för att finna lämpliga utformningsförslag och detaljlösningar efter att stenmaterialet redan var beställt.

Det fanns länge ett önskemål hos huvudentreprenören att få slippa återanvända de äldre stenarna från trappan, men då det framgick som en förutsättning för arbetet i bygghandlingarna höll Länsstyrelsen fast vid detta och så kom trappan även att utföras. Då den nya stenen avsiktligt valdes för att ligga så nära den ursprungliga i kulör och struktur smälter den nya trappan väl in i miljön tillsammans med rampen. Det översta steget i den nya trappan lutar en aning utåt, vilket blev fallet av att betongstöden under hade gjutits för att passa för nytillverkade stenar och ej återanvända stenar, innan det var avgjort att de äldre trappstenarna skulle ingå i den nya trappan.

Ill. 13. P-O Johnsson, Kilafors sten & kakel, Patrik Lönn, Skanska och Hans-Erik Hansson, Länsstyrelsen, diskuterar stentrappans detaljutförande. Foto från söder, Daniel Olsson, Läns-museet Gävleborg, 2010-06-30.

Ill. 14. Stenarna från den ursprungliga trappan. Foto: Daniel Olsson, Länsmuseum Gävleborg, 2010-06-30.

Enligt Lena Almqvists ritning var avsikten sannolikt att den nya trappan skulle vara något bredare nedtill samt att rampens nedersta del skulle ges en mer mjukt svängd form. Så blev inte fallet, troligen på grund av att det inte fanns några måttatta ritningar där denna utformning framgick närmare.

Enligt det ursprungliga förslaget skulle rampen uppföras med 1,2 meters bredd, men då församlingens eldrivna katafalk fordrade en större bredd ansökte församlingen hos Länsstyrelsen att få bredda rampen till 1,7 meters bredd. Efter ytterligare samråd valde Länsstyrelsen att tillmötesgå församlingen på denna punkt och ge tillstånd till en bredare ramp.

Så här i efterhand kan Länsmuseum konstatera att byggprocessen sannolikt hade fungerat bättre och ej dragit ut på tiden om många frågor kring detaljutförande hade kunnat vara lösta redan innan byggnadsarbetet startade. Detaljerade bygghandlingar hade i detta fall underlättat byggprocessen väsentligt.

Ill. 15. Rampens nedre del från nordost. Foto: Daniel Olsson, Länsmuseum Gävleborg, 2010-10-06.

SLUTOMDÖMEN

Fasader

Arbetet med fasadrenoveringen av tornets nedre partier samt långhusets södra fasad har utförts av Söderhamns fasadrenoveringar i samråd med beställare och antikvarisk medverkande. Arbetet har fungerat enligt planerna och Länsmuseum hade inga särskilda synpunkter att framföra ur antikvariskt hänseende vid slutbesiktningen. Länsmuseum upprättade 2010-04-27 ett underlag för slutintyg för renoveringen av tornfasaderna samt långhusets södra fasadpartier och rekommenderade Länsstyrelsen att godkänna arbetet ur antikvarisk synvinkel.

Trappa och ramp

De diskussioner som uppstod kring rampens utformning har redovisats här ovan. Trots detta anser Länsmuseum att slutresultatet av ombyggnaden i hög grad är antikvariskt acceptabelt och att den nya rampen smälter in väl i kyrkomiljön vid Enångers nya kyrka. Vid slutbesiktningen påtalades ett antal punkter av slutbesiktningsmannen och dessa har senare åtgärdats av ansvarig entreprenör. Länsmuseum rekommenderade Länsstyrelsen att godkänna arbetet med ombyggnaden av trappan och uppförandet av rampen i ett underlag för slutintyg, daterat 2010-12-17.

Ill. 16. Kyrkan med omputsade fasader på tornets nedre partier, långhusets södra fasad samt ny trappa och ramp. Foto: Daniel Olsson, Läns museet Gävleborg, 2010-10-06.

SAMMANFATTNING

Under 2009 har den nedre delen av tornfasaderna samt kyrkans södra fasad renoverats av Söderhamns fasadrenoveringar, vilka även tagit fram arbetsbeskrivningen för dessa åtgärder. Följande år byggdes trappan vid huvudentrén om helt och en ny ramp uppfördes. Detta arbete utfördes med Skanska som huvudentreprenör efter ritningar framtagna av arkitekt Lena Almqvist, Arkitektverkstan i Hudiksvall. Rampens och trappans utformning har dock förändrats en del i förhållande till de ursprungliga ritningarna/ skisserna för att bland annat kunna användas för katafalktransporter, men även andra förändringar har skett. Med mer detaljerade bygghandlingar framtagna redan före bygget startade hade sannolikt många av de detaljfrågor som fick lösas under arbetets gång kunnat undvikas. Läns museet Gävleborg har deltagit i renoveringen som antikvariskt medverkande. Ur antikvariskt hänseende är slutresultatet av såväl fasadrenoveringen som ombyggnaden av trappan och uppförandet av den nya rampen acceptabelt. Läns museet har upprättat underlag för slutintyg för båda dessa åtgärder.

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens beslut, Dnr: 433-15840-07 Fasadarbeten
433-13832-07 Trappa och ramp
433-13833 Handikaptoalett

BESIKTNINGSTILLFÄLLEN

Ramp, rådgivning	2003-10-17
Fasader och ramp, rådgivning	2007-12-05
Fasader, dokumentation	2009-05-20
Fasader, antikvarisk medverkan 1	2009-06-16
Fasader, antikvarisk medverkan 2	2009-07-07
Fasader, slutbesiktning	2009-08-10
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 1	2009-09-11
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 2	2009-09-28
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 3	2010-03-25
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 4	2010-04-13
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 5	2010-05-27
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 6	2010-06-30
Trappa och ramp, antikvarisk medverkan 7	2010-08-18
Trappa och ramp, slutbesiktning	2010-10-06

I LÄNSMUSEETS ARKIV FÖRVARAS

Foton	2003-10-17	Dg 03-4080-4084
	2007-12-05	Dg 12-0680-0702
	2009-05-20	Dg 12-0439-0450
	2009-06-16	Dg 12-0451-0471
	2009-07-07	Dg 12-0472-0506
	2009-08-10	Dg 12-0507-0542
	2009-09-11	Dg 09-3938-3952
	2009-09-28	Dg 12-0543-0550
	2010-03-25	Dg 12-0551-0570
	2010-04-13	Dg 12-0571-0583
	2010-05-27	Dg 12-0584-0595
	2010-06-30	Dg 12-0596-0619
	2010-08-18	Dg 12-0620-0643
	2010-10-06	Dg 12-0644-0679

Beslut från Länsstyrelsen
Underlag för slutintyg
Ritningar/skisser
Ansökningshandlingar/arbetsbeskrivning
Byggmötesprotokoll och slutbesiktningsprotokoll
Materialdokumentation
Utredning om fasaderna
Korrespondens
Kopior på äldre handlingar

NOTER

- 1 Lindblad, H. 2003.
- 2 Åkesson, K. 2002, s 2ff.
- 3 Söderhamns fasadrenoveringar, 2009, s.1.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Arkiv

Länsmuseet Gävleborg

Ärendearkivet, Hudiksvalls kommun, Enångers socken, Kyrkor
och kyrkliga byggnader, Enångers nya kyrka

Antikvariska och topografiska arkivet (ATA)

Ärendearkivet, Hälsingland, Enångers socken, Enångers nya
kyrka

Otryckta källor

Linblad, Henrik. 2003. ”Kapitel 2; Karaktärisering av kyrkoanläggningen”. I:
Enångers nya kyrka. Vård och underhållsplan.

Söderhamns fasadrenoveringar. 2009. *Enångers nya kyrka, använda material*
(stencil)

Åkesson, Knut. 2004. *Enångers nya kyrka, fasadproblem 2002-12-16 Rapport*
efter fasadbesiktning (stencil)

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG, BOX 746, 801 28 GÄVLE. TEL 026-65 56 00. WWW.LANSMUSEETGAVLEBORG.SE
BESÖKSADRESS: SÖDRA STRANDGATAN 20, GÄVLE. FAKTARUM: STYRMANSGATAN 4, GÄVLE.